वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (५)

०८.०८.२०११

मकारान्तः पुंलिङ्गः 'इदम्' शब्दः

- 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सर्वनामसंज्ञा ।
- सर्व, विश्व....[[त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि,]] एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् ।
- त्यदादिषु अन्तर्भावात् त्यदाद्यन्तर्गणकार्यमपि प्राप्नोति ।

- इदम् (सुँ) स्

३४३. इदमो मः (७.२.१०८)

- पदद्वयम् । इदमः, मः ।
- 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' (७.२.१०६) इत्यतः 'सौ' इति अनुवर्तते ।
- इदमो मस्य मः स्यात् सौ परे ।
- त्यदाद्यत्वापवादः ।

- इदम् स् ('इदमो मः' इति मस्य मः)

३४४. इदोऽय् पुंसि (७.२.१११)

- पदत्रयम् । इदः, अय्, पुंसि ।
- ‘इदमो मः’ (७.२.१०८) इत्यतः ‘इदमः’ इति, ‘यः सौ’ (७.२.११०) इत्यतः ‘सौ’ इति च अनुवर्तते ।
- इदमः इदः अय् स्यात् सौ पुंसि ।

- इदम् स्
- अयम् स् (‘इदोऽय् पुंसि’ - ७.२.१११)
- अयम् (‘हल्ङ्याब्भ्यो...’ - ६.१.६८)

- इदम् औ
- त्यदाद्यत्वं पररूपं च ।
- इद अ औ (‘त्यदादीनामः’ - ७.२.१०२)
- इद   औ (‘अतो गुणे’ - ६.१.९७ - इति पररूपम्)

३४५. दश्च (७.२.१०९)

- पदद्वयम् । दः, च ।
- ’अष्टन आ विभक्तौ’ (७.२.८४) इत्यतः ‘विभक्तौ’ इति, ‘इदमो मः’ (७.२.१०८) इति च अनुवर्तते ।
- इदमः दस्य मः स्याद् विभक्तौ ।

- इद औ
- इम औ (‘दश्च’ इति दस्य मः)
- इमौ (‘वृद्धिरेचि’ - ६.१.८८)

- इदम् (जस्) अस्
- इद अ   अस् ('त्यदादीनामः' - ७.२.१०२)
- इद   अस् ('अतो गुणे' - ६.१.९७)
- इद   (शी) ई   ('जसः शी' - ७.१.१७ - इति शी)
- इम   ई   ('दश्च' - ७.२.१०९ - इति दस्य मः)
- इमे   ('आद्गुणः' - ६.१.८७)

- त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति इत्युत्सर्गः ।

- इदम् अम्
- इद अ   अम् (‘त्यदादीनामः’ - ७.२.१०२)
- इद   अम् (‘अतो गुणे’ - ६.१.९७)
- इम   अम् (‘दश्च’ - ७.२.१०९ - इति दस्य मः)
- इमम्   (‘अमि पूर्वः’ - ६.१.१०७)

- इमौ

- इदम् (शस्) अस्
- इद अ   अस् ('त्यदादीनामः' - ७.२.१०२)
- इद   अस् ('अतो गुणे' - ६.१.९७)
- इम   अस्   ('दश्च' - ७.२.१०९ - इति दस्य मः)
- इमास्   ('प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' - ६.१.१०२)
- इमान्   ('तस्माच्छसो नः पुंसि' - ६.१.१०३)

३४६. अनाप्यकः

- पदत्रयम् । अन्, आपि, अकः ।
- ‘अष्टन आ विभक्तौ’ (७.२.८४) इत्यतः ‘विभक्तौ’ इति, ‘इदमो मः’ (७.२.१०८) इत्यतः ‘इदमः’ इति, ‘इदोऽय् पुंसि’ इत्यतः ‘इदः’ इति च अनुवर्तते ।
- अककारस्य इदमः इदः अन् स्याद् आपि विभक्तौ ।
- आप् इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ।

- इदम् (टा) आ
- इद अ   आ ('त्यदादीनामः' - ७.२.१०२)
- इद   आ ('अतो गुणे' - ६.१.९७)
- अन   आ ('अनाप्यकः' - ७.२.१०२)
- अन   इन   ('टाङसिङसामिनात्स्याः' - ७.१.१२)
- अनेन   ('आद्गुणः' - ६.१.८७)

३४७. हलि लोपः (७.२.११३)

- पदद्वयम् । हलि, लोपः ।
- ‘अष्टन आ विभक्तौ’ (७.२.८४) इत्यतः ‘विभक्तौ’ इति, ‘इदमो मः’ (७.२.१०८) इत्यतः ‘इदमः’ इति, ‘इदोऽय् पुंसि’ इत्यतः ‘इदः’ इति, ‘अनाप्यकः’ (७.२.११२) इत्यतः ‘अकः’ इति च अनुवर्तते ।
- अककारस्य इदमः इदः लोपः स्याद् आपि हलादौ ।

‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे (वा)

- न अनर्थके अलोऽन्त्यविधिः अनभ्यासविकारे ।
- अभ्यासविकारं विहाय अन्यत्र अनर्थकस्य शब्दस्वरूपस्य विधौ अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा न प्रवर्तते ।
- अत्र ‘हलि लोपः’ इति इदम्-शब्दस्य एकदेशस्य अनर्थकस्य इदः लोपो विहितः । सः लोपः कृत्स्नस्य इदः भवेद्, उत अन्त्यस्य दकारमात्रस्य? इति प्रश्ने, अनेन वार्तिकेन कृत्स्नस्यैव भवति ।

- इदम् भ्याम्
- इद अ   भ्याम् ('त्यदादीनामः' - ७.२.१०२)
- इद   भ्याम् ('अतो गुणे' - ६.१.९७)
- अ   भ्याम्   ('हलि लोपः' - ७.२.११३ - इति इदः लोपः)
  - 'सुपि च' इत्यनेन अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सुपि इति अकारान्तस्य दीर्घः विहितः। केवलस्य अकारस्य दीर्घो भवति वा?

३४८. आद्यन्तवदेकस्मिन् (१.१.२१)

- पदद्वयम् । आद्यन्तवद्, एकस्मिन् ।
- एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यम् आदाविव अन्त इव च स्यात् ।

- तेन केवलस्य अकारस्यापि दीर्घः ।
- आभ्याम् (‘सुपि च’ - ७.३.१०२ - इति दीर्घः)

- इदम् भिस्
- इद अ   भिस् (‘त्यदादीनामः’ - ७.२.१०२)
- इद   भिस् (‘अतो गुणे’ - ६.१.९७)
- अ   भिस्   (‘हलि लोपः’ - ७.२.११३ - इति इदः लोपः)
  - ‘अतो भिस ऐस्’ इति ऐस्त्वे प्राप्ते,

३४९. नेदमदसोरकोः (७.१.११)

- पदत्रयम् । न, इदम्-अदसोः, अकोः ।
- 'अतो भिस ऐस्' (७.१.९) इति अनुवर्तते ।
- अककारयोः इदम्-अदसोः भिसः ऐस् न स्यात् ।
- एत्वम्, एभिः ।

- अ भिस्
- एभिस्   ('बहुवचने झल्येत्' - ७.३.१०३ - इति एत्वम्)
- एभिः   (रुत्व-विसर्गौ)

- अत्वम्, नित्यत्वाद् ङेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः ।
- इदम् (ङे) ए
- इद अ   ए (‘त्यदादीनामः’ - ७.२.१०२)
- इद   ए (‘अतो गुणे’ - ६.१.९७)
  - अत्र ‘अनाप्यकः’ (७.२.१११) इति अनादेशः करणीयो वा, ‘सर्वनाम्नः स्मै’ (७.१.१४) इति स्मायादेशः करणीयो वा इति प्रश्नः ।
  - अनादेशे कृते अकृते च स्मै प्रवर्तते ।
  - स्मायादेशे अकृते अनादेशो भवति । किन्तु स्मायादेशे कृते तस्य हलादित्वात् ‘हलि लोपः’ इत्यनेन अनादेशः बाध्यते ।
  - तस्माद् अनादेशः अनित्यः, स्मायादेशः नित्यः ।

- इद स्मै ('सर्वनाम्नः स्मै' - ७.१.१४)
- अ स्मै ('हलि लोपः' - ७.२.११३ - इति इदः लोपः)
- अस्मै
- आभ्याम्
- एभ्यः
- अस्मात् आभ्याम् एभ्यः

- इदम् (ङस्) अस्
- इद अ   अस् ('त्यदादीनामः' - ७.२.१०२)
- इद   अस् ('अतो गुणे' - ६.१.९७)
- इद   स्य   ('टाङसिङसामिनात्स्याः' - ७.१.१२)
- अस्य   ('हलि लोपः' - ७.२.११३)

- इदम्   ओस्
- इद अ ओस् (‘त्यदादीनामः’ - ७.२.१०२)
- इद   ओस् (‘अतो गुणे’ - ६.१.९७)
- अन   ओस् (‘अनाप्यकः’ - ७.२.११२)
- अने   ओस् (‘ओसि च’ - ७.३.१०४ - इति एत्वम्)
- अनयोस्   (‘एचोऽयवायावः’ - ६.१.७८)
- अनयोः   (‘रुत्व-विसर्गौ’)

- इदम् आम्
- इद अ   आम् (‘त्यदादीनामः’ - ७.२.१०२)
- इद   आम् (‘अतो गुणे’ - ६.१.९७)
- इद   स् आम् (‘आमि सर्वनाम्नः सुट्’ - ७.१.५२)
- अ   साम्   (‘हलि लोपः’ - ७.२.११३)
- ए   साम्   (‘बहुवचने झल्येत्’ - ७.३.१०३)
- एषाम्   (‘आदेशप्रत्यययोः’ - ८.३.५९)

- अस्मिन्   अनयोः एषु

मकारान्तः पुँल्लिङ्गः इदम्-शब्दः

सुप्रत्ययं विहाय सर्वासु विभक्तिषु 'त्यदादीनामः' इति अत्वम्, पररूपम् ।

औङादिषु 'दश्च' इति दकारस्य मकारः

सौ 'इदमो मः' इति मस्य मः । 'इदोऽय् पुंसि' इति अयादेशः

टाप्रभृतिषु अजादिषु 'अनाप्यकः' इति अनादेशः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	
	अयम्	इमौ	इमे
	इमम्	इमौ	इमान्
	अनेन	आभ्याम्	एभिः
	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमीविभक्तिः	अस्मिन्	अनयोः	एषु

टाप्रभृतिषु हलादिषु 'हलि लोपः'